

Національна
академія наук України

Інститут
української археології та джерелознавства
імені М.С.Грушевського

Інститут літератури імені Т.Г. Шевченка

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ у 50 томах

Видавнича рада:

Борис ПАТОН — голова
Любомир ВИНАР • Іван ДРАЧ • Аркадій ЖУКОВСЬКИЙ
Володимир ЛИТВИН • Олексій ОНИЩЕНКО • Сергій ПЛОХІЙ
Френк СИСИН • Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Павло СОХАНЬ — головний редактор
Ігор ГИРИЧ — відповідальний секретар
Сергій БЛОКІНЬ • Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО
Галина БУРЛАКА • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Мирон КАПРАЛЬ • Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН • Ігор МЕЛЬНИК
Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦИК • Всеволод НАУЛКО • Світлана ПАНЬКОВА
Руслан ПИРИГ • Валерій СМОЛІЙ • Ольга ТОДІЙЧУК • Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ
Ярослав ФЕДОРУК • Андрій ФЕЛОНЮК • Варвара ШУЛЬГА

Михайло
ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 13

Серія

Літературно-критичні та художні твори
(1887–1924)

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО
«СВІТ»
2012

УДК 94(477)
ББК 63.3 (4 УКР)
Г 91

*Випущено на замовлення Державного
комітету телебачення і радіомовлення України
за програмою “Українська книга” 2012 року*

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М.С.Грушевського НАН України*

Упорядкування, коментарі, мовна редакція текстів М.Грушевського та пояснення слів —
Галина БУРЛАКА

Переклад висловів іншомовного походження — Мирослав ТРОФИМУК

Видавництво “Світ”

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-742-1 (т. 13)

- © Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України, 2012
- © Інститут літератури імені Т.Г.Шевченка НАН України, 2012
- © Бурлака Г., коментарі, 2012
- © Видавництво «Світ», дизайн та художнє оформлення, 2012

РОЗДІЛ III

ПЕРЕКЛАДИ

Г. ФЛОБЕР. ІРОДІЯДА

I

Махерузький замок підіймався на схід від Мертвого моря* на базальтовій, стіжковатій скалі¹. Чотири долини окружали його — дві з боків, одна спереду, одна ззаду. Доми тиснулися під ним, окружені муром, що вигинався на нерівностях терену, і зигзагуватою, вирубаною в скалі дорогою лучилися з замком, окруженим мурами високими на двадцять ліктів, з численними виступами, з зубчатим парапетом і вежами, що виступали то тут, то там, як зубці, на сій кам'яній короні, повішеній над безоднею.

Всередині стояв двір, прикрашений портиками й зверху накритий терасою, обгородженою поруччями з сікомори*, зі щоглами до натягання велярія².

Рано, перед світом тетрарх³ Ірод-Антипа* вийшов на сю терасу й, спершись на поруччя, дивився наоколо. Гори, що лежали просто під ним, щойно зарисували свої верхи, тим часом, як решта їх, аж до дна провалля, ще крилися в пітьмі. Мрака підіймалася, розірвалася — і виступили контури Мертвого моря. Зоря, розсвітаючи з-поза Махеруза, почала кидати своє червоне світло — освітила помалу побережні піски, горби, пустиню й за нею — гори Юдеї з їх нерівними сірими верхами. Енгаді всередині виступав чорною плямою, подальше — круглий, як баня, Геброн, Есколь показався з своїми гранатовими гаями, Сорек з виногородами, Кармель з полями сезаму⁴, і велетенський квадрат вежі Антонія⁵ піднісся над Єрусалимом. Тетрарх відвернувся від нього і дивився направо, на пальми Єрихона, та думав про інші міста своєї Галілеї, куди, може, вже й не прийдеться йому повернутися: Капернаум, Ендор, Назарет, Тіверію. Йордан котився серед сухої рівнини; зовсім біла, вона сліпила очі, як сніг, тимчасом, як море синіло, мов ляпислязулі. І при полудневім краю його, від сторони Єменя⁶, знайшов Антипа

¹ Махерузький замок, де стято Івана Хрестителя, збудований Олександром Янеєм і відновлений Іродом Великим, тепер, як думають, — От-Кауг.

² Velarium — маркіза [сонцезахисний тент — Г.Б.], що натягалася від сонця над подвір'єм чи терасою.

³ Тетрарх, “чотировластник” в слов'янським перекладі Євангелія — титул Ірода: правитель чотирьох країв Галілеї. В правописі імен, звістних з Біблії, я переважно тримався церковнослов'янської традиції.

⁴ Енгаді, Геброн, Есколь, Кармель — міста в околиці Мертвого моря; сезам — олійна рослина.

⁵ Вежа Антонія — єрусалимський замок, збудований Іродом Великим, батьком Антипи, і названий так на честь Марка Антонія.

⁶ Ємень — одна з країн Арабії, т. зв. Ціаслиивої.

[те], що він так боявся знайти: розкидані руді шатри й людей, що зі списами крутилися коло коней, тимчасом, як огні, пригасаючи, світилися, як іскри, при самій землі.

Се було військо арабського короля, котрого доньку держав Ірод і розвівся з нею, щоб узяти собі Іродіяду, жінку одного зі своїх братів — Агріпи, що пробував в Італії без всякої власти. Протів арабів Антипа сподівався помочі від римлян, але Вітелій, управитель Сирії, не приходив, і Антипа гризся й непокоївся.

Агріпа, думав він, певне, знищив його в очах цїсаря. Филип, третій брат, управитель Ватанеї, зброївся потайки. Жиди не зносили поганських звичаїв Ірода, інші його піддані — його управи, Антипа вагався між двома гадками: помиритися з арабами — чи уложити союз із Партами протів них, і під покривкою святкування своїх уродин постановив він скликати на сей день, на великий пир начальників свого війська, управителів своїх дібр і визначніших галілеян.

Гострим зором оглянув він всі дороги — вони були порожні. Над головою його літали орли. Вояки спали під мурами. Ніщо не рушалось в замку.

Раптом голос, долинувши здалека, мов вирвавшись з глибини землі, змусив збліднути тетрарха. Він нагнувся, щоб прислухатися, але той уже замовк. Згодом він залунав знову, й Ірод, плеснувши в долоні, закликав: “Манеї, Манеї”!

Показався чоловік, голий по пояс, як помивач із лазні. Він був дуже високий, старий і худий. При боці висів ніж в бронзовій похві. Волосся, стягнене гребінем, збільшало широкість його чола. Очі його виглядали як сонні, але зуби його блищалися, ноги легко ступали по плитах. Тіло його було гнучке, як у мавпи, а лице нерухоме, як у мумії.

— Де він? — спитав тетрарх.

Манеї показав пальцем на якийсь предмет позаду.

— Там, як завсіди.

— А мені здавалося, що я його чув.

І Антипа, відітхнувши, розпитував далі про Яоканана, званого у християн святим Іваном Хрестителем*: чи приходили знову ті два, що тамтого місяця були впущені з особливої ласки, до в'язниці і чи довідався він, чого вони хотіли?

— Вони розмовлялися з ним, — казав Манеї, — кількома загадковими словами, як розмовляються вночі злодії на розпутті. Потім вони пішли в горішню Галілею й казали, що принесуть велику новину.

Антипа похилив голову й потім сказав з перестрахом:

— Стережи його! Стережи його! І нікого не пускай до нього! Добре замкни двері! Накрий яму! Аби навіть не підозрівали, що він ще живий!

Але Манеї поступав так і без наказу: Яоканан був жид, а Манеї ненавидів жидів, як кожний самарянин. Йх Гарізімський храм¹, призначений Мойсеєм на головну святиню Ізраїля, пропав від часів царя Гіркана*, й Єрусалимський храм* будив у самарянах бурю образи й неустанної кривди! Манеї вліз був раз туди, аби спровокувати жертвенник, наложивши на нього костей умерлих. Його товариші, менше проворні, ніж він, стратили свої голови. І він тепер бачив сей храм в загубленню горбів — на сонці блищалися його білі мармурові мури й золоті бляхи даху. Се була гора світла, щось надлюдське, що все забивало своїм багатством і пихою.

Манеї простягнув руку до Сіону, цілий випростований, з піднесеною головою й, затиснувши кулаки, кинув клятву на нього, вірячи, що його слова будуть мати силу на нього. Антипа слухав, не ображаючися тим.

Самарянин вернувся до справи Яоканана: — Часом він попадає в іритацію, хоче тікати, надіється на увільнення; іншими разами він спокійний, як слабкий звір, або знов, бачу, ходить у п'їт'їм'ї, повторюючи: “Нехай! Аби він ріс, я мушу змаліти!”

Антипа й Манеї переглянулися. Але тетрархові вже наприкрилося роздумувати. Сї гори наоколо нього, як ряди скам'янілих хвиль, чорні урвища серед скал, безграничність синього неба, незносний блеск сонця, глибина провалля — все се пригнітало його, й нудьга опановувала його від сеї пустини, немов закиданої, наслідком геологічних переворотів, руїнами амфітеатрів і палат. Гарячий вітер приносив запах сірки, наче віддих міст проклятих і загребаних під тою недоброю водою. Сї слїди Божого гнїву навівали страх на душу Антипи й, спершися ліктями на поручі, взявши голову в руки, він стояв, не рухаючися, втопивши свої очі. Аж нараз хтось доторкнувся до нього, він обернувся — Іродіяда стояла перед ним.

Довга сорочка з легкої пурпури одягала її аж до сандалів. Нагло виїшовши з покоїв, вона не взяла на себе ані нашійників, ані заушниць. Чорне волосся спадало її на плечі й на груди. Її ніздрі, дещо задерті, дрижали, радістю побїди світилося все її лице, й вона крикнула сильним голосом тетрархові:

— Цісар нас любить! Агрїпа в в'язниці!

— Звідки ти знаєш?

— Та вже знаю. — І потім додала: — Се за те, що він зичив цісарства Каєви².

Сей Агрїпа, живучи з ласки брата, старався дістати від цісаря царський титул, так само, як і Антипа. Тепер не було що боятися його: “В'язниці

¹На горі Гарізім стояв храм самарян, що конкурував з Єрусалимським храмом жидів, і був зруйнований Гірканом в І в. перед Хр.

²Кай Калігула — наступник Тіберія.

Тіберія* не так легко відмикаються, і саме життя в них часом небезпечно!” Антипа порозумів гадки жінки, і хоч вона була сестрою сього самого Агріпи, її нелюдські гадки здавалися йому справедливими. Подібні убійства були в порядку річей, звичайною приналежністю династій, і в династії Ірода годі було їх дочислитися.

Потім вона оповіла тетрархові про всі свої заходи: про закуплених клієнтів, переловлені листи, про шпівнів, приставлених до всіх дверей Агріпи, і як удалося їй звабити Евтихія, що й заденунціював його.

— Я не жалувала нічого. Чого б я не зробила для тебе? Адже я покинула і власну доньку!

Покинувши Агріпу, вона лишила його дитину в Римі, надіючися, що буде мати діти від тетрарха, й досі про неї не згадувала. Тепер тетрарх питався себе, звідки так взяло її на чулисть.

Розтягнуто веллярій і живенько принесено широкі подушки. Іродіяда сіла й заплакала, відвернувшись від мужа. Але слідом обтерла очі й сказала, що вона більше не хоче про се думати, що вона щаслива — й почала пригадувати Антипі їх колишні розмови в атрії¹, їх стрічі при лазнях, проходи по *via Sacra*² і вечері в великих віллях, серед римської Кампанії*, під плескіт водограїв, під аркадами з цвітів. Вона дивилася на нього давніми очима і з кокетними рухами лестилася до його грудей. Але він відіпхнув її від себе. Те кохання, що вона тепер старалася відживити, було таке далеке, і всі нещастя пішли від нього. Дванадцять літ тяглася війна. Від неї тетрарх встиг постарітися. Його плечі зігнулися під темною тогою з фіолетовим краєм; сивина замішалася до його бороди, і соняшне проміння, пробиваючися крізь веллярій, освічувало його понуре чоло. І у Іродіяди чоло зібралося в зморшки, і обоє, сидячи против себе, неприязно дивилися один на одного.

Тим часом на гірських дорогах почався рух. Пастухи гнали биків, діти вели ослів, конюхи провадили коней. Ті, що сходили з гір за Махерузом, зникали за замком, інші йшли долиною з фронту його і, ввійшовши в місто, скидали свої ноші по подвір'ях. Се були тетрархові доставці запасів і слуги його гостей.

Серед них показався під терасою, з лівого боку, есей³ в своїй білій одежі, босоногий, з виглядом стоїка. Манеї, піднявши свій ніж, кинувся з правого боку на нього. Іродіяда крикнула йому:

¹ Atrium — центральний покій, властиво, — напівкрите подвір'є дому, римський салон.

² Одна з головніших римських улиць.

³ Есеї — жидівська релігійно-філософична секта, що давала перевагу морали над обрядовістю, тимчасом, як фарисеї були крайніми формалістами й прихильниками традиції, а садукеї представляли більше ліберальний, раціоналістичний напрям.

— Забий його!

— Стій! — сказав тетрарх. Манеї здержався. Єсей став також, і потім обоє відступили, кождий своїми сходами, оглядаючись на себе.

— Я його знаю, — сказала Іродіяда, — він зветься Фануїл і хоче побачитися з Яокананом, котрого ти так необачно лишаєш живим.

Антипа відповів, що Яоканан може ще йому придатися: його напади на Єрусалим кажуть іншим жидам триматися Ірода.

— Е, — відказала вона, — вони коряться перед кождим володарем і не в стані сотворити свою власну державу. Але з такими, як Яоканан, що підбуджує нарід надіями часів Неємії¹, найліпша політика — нищити їх.

Але тетрарх обставав, що з тим не було нічого пильного. Небезпечність від Яоканана — се також! І він удавав, що сміється.

— Мовчи, — відказала Іродіяда й розповіла про свою поневірку під час, як їздила під Галаад збирати бальзам: “Люде скидали з себе одержу на березі річки; осторонь на горбку стояв чоловік і говорив до них. Він мав на бедрах верблюжу шкіру, а голова виглядала, як лъвина. Скоро він мене побачив, він кинув на мене всі прокльони пророків; його очі світилися, голос ревів, а рука підносилася, неначе зводила громи на мене. Втїкти було неможливо: колеса візка загрузли в пісок по осі, і я мусила помалу забиратися, накрившись плащем і знищена сими лайками, що летїли на мене, як злива”.

Яоканан не давав їй жити. Коли його ймили і в’язали, вояки мали поручення вбити його, коли б він не давався, — тоді він показався зовсім лагідним. Напустили змії до нього в в’язницю — вони поздыхали. Невдача сих заходів приводила Іродіяду до розпуки. Що значило се завзяття Яоканана на неї? Який інтерес мав він у тїм? Його напади, викрикувані перед товпами людей, ширилися, переходили з уст в уста. Вона чула їх всюди, вони наповняли собою повітря. Против легіонів у неї знайшлася б відвага, але ся сила, погибельніша від меча, а притїм така, що й боротися з нею було годі, приводила Іродіяду до крайности. І вона кидалася тепер по терасі, в розпалї свого гнїву, не знаходячи слів, аби висловити те, що їй душило.

Вона боялася притїм, що тетрарх, уступаючи загальному голосу, може зважитися кинути її. Тоді б пропало все! Від дитинства носила вона в собі мрію про велику власть. Задля неї вона кинула першого чоловіка і зв’язалася з сим, що, як вона думала, — дурив її.

— Добру я знайшла оборону, ввійшовши в твою родину!

— Вона варта твоєї! — відказав на се тетрарх.

В жилах Іродіяді закипіла на сі слова кров її предків — первосвященників і царів.

¹ Неемія — відновитель жидівського храму й жидівської релігії та обряду по вавилонській неволі, за часів Артаксеркса Довгорукого.

— Твій дід підмітав храм в Аскалоні!¹ Інші твої предки були пастухи, розбійники, провідники караванів, орда, підвласна юдеям від часів царя Давида*! Всі мої предки побивали твоїх! Перший Макавей* вигнав вас з Геброна, Гіркан змусив до обрізання.

І розпалившись зневагою аристократки до плебея, ненавистію Якова до Едома², вона закидала йому терпеливість на образи, податливість перед фарисеями, що зраджували його, боязкість перед народом, що ненавидів його.

— Ти такий сам, як і вони, признайся! І ти жалуєш за арабською дівкою, що танцює наоколо каміння. Візьми її собі назад! Живи з нею знову, в її полотняній буді! Їдж її хліб, спечений в попелі! Ликай квасне молоко її овець! Цілуй її сині щоки, а мені дай спокій!

Але тетрарх її не слухав. Він дивився на рівний дах одного дома, де зобачив молоду дівчину й коло неї стару, що тримала над нею парасоль на комишині, довгій, як жердка рибалки. Посередині ковра стояв отворений подорожній кіш; пояси, покривала, різна біжутерія звисала з нього без ладу. Дівчина від часу до часу нахилялася над своїми річачками й перетрях[а]ла їх у повітрі. Вона була одягнена римлянкою — в делікатну сорочку й плащ, застебнений ізмарагдовою спряжкою; сині стяжки тримали її волосся, очевидно, дуже важке, бо від часу до часу дівчина притримувала його рукою. Тінь від парасоля рухалася по ній, закриваючи її до половини. Антипа запримітив лише два чи три рази гарну шию, лінію очей, край маленьких уст; зате бачив цілу, від клубів до голови, її талію, що еластично згиналася й підіймалася. Він стеріг сі рухи, і віддих його ставав все більше важким, а в очах почав світитися огонь. Іродіяда помічала се. Вкінці він запитав:

— Хто се?

Іродіяда відповіла, що не знає, і нагло замовкла й пішла геть. Тетрарх за нею. В портику його чекали галілеяне, секретар, начальник пасовищ, управитель сільних жуп і жид із Вавілона, комендант його кіннот — всі привітали його однодушним криком. Відти він пішов до внутрішніх покоїв, але на завороті коритара став перед ним Фануїл.

— А, знову ти! Певно, прийшов задля Яоканана?

— І задля тебе! Я прийшов тобі сказати важну новину. — І, не відступаючи від Антипи, він пішов за ним в темний покій. Світло приходило сюди через ґрати, що йшли попід дахом. Стіни були викрашені темно-синьою, майже чорною фарбою. Вглибині покоя стояло ліжко з чорного дерева, зв'язаного воловими ремнями. Над ним, як сонце, блищався щит із золота.

¹ Аскалон — одна з столиць філістимлян в Фінікії.

² Едом — предок Ідумеїв (Ірод був з племені Ідумеїв).

Антипа перейшов покій і приліг на ліжку. Фануїл, ставши, підняв руку і в натхненній поставі сказав до нього:

— Вишній посилає часами своїх синів. Йоканан оден з них. Як ти його вб'єш, то на тебе спаде кара.

— Але ж то він мене переслідує! — скрикнув Антипа. — Він зажадав від мене неможливого. І відтоді він мене лає. Спочатку я не був для нього ворогом! Але він з Махеруза вислав людей, що бунтують мені краї. Се йому не мине! Коли він нападає на мене, я мушу боронитись!

— Його гнів дійсно занадто завзятий, — сказав Фануїл. — Але се нічого! Треба-таки його пустити.

— Скажених звірів не пускають, — відказав тетрарх, есеї відповів на се:

— Ти вже не журись ним! Він піде до арабів, до галів, до скитів. Його діло мусить розповсюдитися аж до краю землі!

Антипа наче бачив перед собою видіння.

— Його власть велика. Против своєї волі я його люблю, — промовив він.

— В таких разі пусти його!

Але тетрарх похитав головою. Він боявся Іродіяди, Манеї, невідомого. Фануїл пробував ще його переконати, на доказ безпечности свого пляна покликуючися на лояльність есеїв супроти володарів. Сих людей — бідних, на страх мук не податливих, убраних в білє, зручних в відгадуванню зі звідз будучности, дійсно загально поважали.

Антипа раптом пригадав собі сказане ним перед хвилиєю.

— Що то за важну новину хотів ти мині сказати?

Але в тім увійшов мурин. Його тіло було біле від порохів, він хрипів і не міг сказати ані слова.

— Вітелій*, — нарешті сказав він.

— Що? Він прийшов?

— Я його бачив. До трьох годин він буде вже тут!

Драперії коритарів порушилися, як від вітру. Галас пішов по замку — гуркіт від бігання людей, від переносення меблів, від скидуваного срібла... А зверху вежі лунали роги, скликаючи рабів.

II

Мури були вкриті народом, коли Вітелій вступив на подвір'я замка. Він був убраний в тогу з пурпурною прошвою й консульські черевики і спирався на руку свого товмача, наоколо його йшли ліктори, а за ним несли велику червону лектику, прикрашену перами, виложену дзеркальним шклом.

Ліктори встромили в землю перед брамою свої fasces — пучки різок, зв'язані ременем, з сокирою всередині, і всіх перейняв страх перед величеством римського народа.

Лектика, несена вісьмома чоловіками, спинилася, і з неї вийшов молодик — Вітелій син Авль*, з великим животом, з прищами на лиці, з пальцями, покритими перлами. Йому зараз піднесли чарку вина, підмішаного ароматами, він зараз випив і попросив іще.

Тетрарх упав на коліна перед проконсулом, висловляючи свій жаль, що завчасу не був сповіщений про його благодатний прихід. Він би по всіх дорогах урядив усе так, як належить для Вітеліїв. Прецінь вони походять від богині Вітелії. Дорога з Янікула до моря досі носить їх ім'я. Урядам — від квестури до консулята — нема в їх роді й числа. Щодо самого Люція, що став тепер гостем тетрарха, то йому належить спеціальна подяка як переможцеві Клітів¹ і як батькові сього молодого Авля, що приходив тепер у свою вітчину, бо прецінь Схід був вітчиною богів.

Сі гіперболічні компліменти товмач перекладав по латині. Вітелій слухав їх рівнодушно, потім відповів, що самого лише Ірода Великого вистало б для слави цілого народу: атеняне дали йому начальство над олімпійськими забавами; він побудував храми на честь Августа; був миролюбним, оборотним, ворогам страшним, цісарям завсіди вірним.

В тім серед колуни із бронзовими капітелями показалася Іродіяда, виступаючи як яка цісарева, окружена жінками й євнухами, що на золочених тацях несли запашні курільниці. Проконсул зробив три кроки назустріч їй. Та, уклонившись йому на привітання, кликнула:

— Яке то щастє, що відтепер Аґріпа, ворог Тіберія, не в стані вже шкодити нікому!

Вітелій не знав іще сеї пригоди, й Іродіяда збудила в нім певне недовір'я. І коли Антипа став запевняти, що для цісаря він все готов зробити, Вітелій додав:

— Навіть і на шкоду другого?

Колись Вітелію удалося було дістати закладнів від царя партів, але цісар не завважив сеї його заслуги, бо Антипа, будши при тих переговорах з партами, щоб прислужитися цісареві, поспішився донести йому сю новинку. Від того часу Вітелій глибоко ненавидів Антипу, і тепер через те так отягався прибути йому в поміч.

Тетрарх замішався від таких його слів. Але Авль сказав сміючися:

— Не журися, я тобі роблю протекцію!

Проконсул удав, що не чув. Кар'ера батька стояла в залежності від ганьби сина, і ся квітка, що виросла в багні Капреї², забезпечала йому такі вигоди, що він окружав її всякою услужністю, хоч і остерігався її, бо квітка ся була їдовита.

¹Кліти — народець в Кілікії, підбитий Вітелієм.

²Капрея — острів в Неаполітанськiм заливi, місце пробутку цісаря Тіберія.

Тим часом у брамі счинився галас. Туди входив ряд білих мулів з особами в білих одіннях священиків. Се були садукеї й фарисеї, що з одними й тими самими амбітними цілями приходили в Махеруз: садукеї хотіли здобути собі виключне право уряджування жертвенних відправ у храмі, фарисеї бажали задержати його у себе. Їх види були понурі, особливо у фарисеїв — ворожих Римові й тетрархові. Широкі їх хітони зачіпалися в глоті, а мітри кивалися на пергаменних стяжках з написаними на них словами Св[ятого] Письма. Майже в тім самім часі прибули й римські вояки з передового полку. Їх щити були вложені в мішки, аби не порошилися. За ними йшов Марцель, заступник проконсула, з митарями, що несли під пахвами свої карби. Антипа представляв проконсулові важніших з своїх прибічників — Тольмея, Кантеру, Сегона, Амонія з Александрії, що забирав від нього асфальт, Наамона — начальника кінноти, Ясіма з Бабільона. Вітелій запримітив Манеї.

— А то — що за чоловік? — Тетрарх пояснив йому знаком, що то кат.

Потім він представив садукеїв. Йонатан, маленький чоловік з свободними рухами, що вмів по-грецьки, благав проконсула, аби завітав до них у Єрусалимі. Той відповів, що, мабуть, буде.

Єлазар, кривоносий і довгобородий, в[ід] імени фарисеїв зачав жадати первосвященичого одіння, що політична власть заарештувала в Антонієвій вежі. Галілеяне занесли скаргу на Понтія Пілата, що з причини одного божевільного, який шукав золотої посудини царя Давида в котрійсь печері коло Самарії, казав побити людей сього міста; всі вони говорили нараз, і Манеї ще з більшим запалом, ніж інші. Вітелій приобіцяв, що провинники будуть покарані.

Тим часом крик залунав коло портика, де вояки повісили свої щити. Коли вони вийняли їх із мішків, на їх умбонах¹ показалися фігури цісаря. Жиди уважали се поганством. Антипа почав їх тихомирити, тимчасом, як Вітелій, сидячи на високім кріслі в галереї, дивувався їх фанатизмові. “Тіберій, — думав він, — мав причину вислати їх чотириста до Сардинії”; але у себе дома вони мали силу, і проконсул казав забрати щити.

Потім вони окружили проконсула, просячи справедливости, привилегій, запомог. Вони дусили, дерли одержу одні однім; щоб зробити місце, невідники почали бити палицями направо й наліво; близші до них кинулися назад по сходах, тимчасом, як інші йшли вгору й тисли їх назад; дві течії стрілися в сій масі люду, що хвилювалася, стиснена берегами мурів.

Вітелій запитався, чому зійшлося стільки людей. Антипа пояснив причину — святкування його уродин і показав на кількох своїх людей, що, схилившись над парапетом мурів, витягали шнурами величезні коші з м'ясом,

¹Випукла середина щита (umbo).

овочами, городиною, цілих антилоп й журавлів, велетенські риби синявого кольору, китяхи винограду, кавуни, зложені пірамідами гранати. Авль не витерпів — він побіг до кухонь, тягнений своїм нечуваним апетитом, що пізніше здивував цілий світ¹. Ідучи коло одної пивниці, він побачив казани, подібні до кірас. Проконсул пішов також подивитися на них — і зажадав, аби йому показано підземельні комори замку.

Вони були вирубані в скалі в виді широких склеплених камер, що місцями підтримувалися стовпами. В першій містилася стара броня, але друга наповнена була списами — їх вістря стриміли з кутасів з пір'я. Третя виглядала, немов вибита комишом, — так густо висіли в ній стріли, одна коло одної. Вістря мечів укривали стіни четвертої. В середині п'ятої ряди шоломів, з своїми гривами, виглядали, як батальйони червоних змій. В шестій були самі сагайдаки, в семій — самі поножі, в восьмій — наручі, в дальших — вили, гаки, драбини, шнури, навіть дручки для катапульта, навіть калатальця для верблюжих хомутів! А що гора в долину розширялася, видовбана всередині, як улій, тож під сими коморами були глибші, ще більші.

Вітелій, Фіней — його товмач і Сізена — начальник митарів ішли при світлі смолоскипів, що несли три євнухи.

З п'ятьми виглядали обридливі винаходи варварів — набиті цвяхами булави, списи, що затрюювали рану, щипці, подібні до щелепів крокодила. В сумі тетрарх в Махерузі мав узброєння для сорок тисячів вояків! Він зібрав його, остерігаючися союзу своїх ворогів, але проконсул міг би подумати або сказати, що се зібрано для війни з римлянами, і тетрарх старався виправдатися перед ним. Він казав, що ся зброя не його; що багато з того служило для оборони від розбійників; треба було того на арабів; зрештою, все се зібрав ще його батько. І замість того, аби йти за проконсулом, він уже йшов перед ним скорим кроком. Раптом він став під муром і, розставивши лікті, хотів замаскувати його своєю тогою; але двері виставали над його головою, Вітелій їх запримітив і запитався, що є за тими дверми.

Їх міг відчинити лише Бабільянин.

— Заклич Бабільянина.

Зачекали його.

Батько сього Бабільянина прийшов з берегів Євфрату до Ірода Великого і з п'ятьсотма кінними вояками піднявся боронити східніх границь його держави. По розділі його держави Ясім зістався був при Пилипі, але тепер служив Антипі.

Він з'явився з луком на плечі, з нагайкою в руці. Різнокольорові шнури тійсно обвивали його викривлені ноги. Руки були голі, бо сорочка не мала

¹ Сей Авль Вітелій був коротко імператором в анархії по Нероні й у тім хвильовім цісарстві прославився головню своїм нечуваним апетитом.

рукавів; футряна шапка кидала тінь на його лице і бороду, зафризовану в кучері.

Спочатку він удав, що не розуміє товмача, але Вітелій моргнув Антипі, і той сам повторив наказ. Тоді Ясім приложив обидві руки до дверей, і вона влізла в стіну.

Теплим повітрям дихнуло з п'тьми. Пішли закрученим коритарем і прийшли до печери, більшої від всіх інших підземних комор замка. Вглибині вона мала аркаду, в проваллі, що з сього боку забезпечало замок; цвіті каприфолії, що пнялася по аркаді, звисали в потоках денного світла; по підлозі дзюрчав потічок.

Тут були білі коні, мабуть, зі сто. Вони їли ячмінь з дошки, поставленої в рівні з їх мордами. Гриви їх були пофарбовані на синє, на копитах були плетені постолі, а чубки між ухами стирчали над чолом в виді перуки; довгими хвостами вони потихо били себе по колінах. Проконсул аж занімів зі здивування.

Се були чудові сотворіння, гнучкі, як змії, легкі, як птахи. Вони летіли разом з стрілою свого їздця, перекидали людей, кусаючи їх в живіт, перескакували скали, стрибали через провалля, на рівнині протягом цілого дня годні були нестися божевільним галопом, і одним словом можна було їх спинити. Коли увійшов Ясім, вони підійшли до нього, як вівці до пастуха і, простягаючи свої шиї, неспокійно дивилися на нього своїми немов дитячими очима. Як звичайно, він видав з глибоки свого горла дикий крик, і вони заспокоїлись та почали брикатися, жадні простору, бігу.

Антипа, боячися, аби Вітелій не забрав їх, замкнув їх у сій печері, спеціально призначеній на випадок облоги для худоби. Проконсул сказав:

— Стайня недобра, ти готовий збавити сих коней! Запиши-но їх, Сізено!

Митар витягнув табличку з-за пояса, дорахував коней і записав. Агенти таких товариств, що виарендовували доходи держави, перекупали управителів, аби могли грабити провінції. І сей їх старшина винюхував все і всюди своїм носом гострим, як у куни, неустанно моргаючи віками.

Нарешті вернулися назад на подвір'я.

Серед камінного бруку місцями бронзові кружки накривали цистерни. Проконсул запримітив одну з них, більшу від інших, що не дудніла під ногами, як ті. Він постукав по черзі всі їх і крикнув, тупаючи ногами:

— Знайшов, знайшов! Тут вони — Іродові скарби!

Бажання віднайти ці скарби доходило у римлян до манії.

Тетрарх божився, що тих скарбів нема.

— Тож що ж тут таке під нею?

— Нічого. Чоловік, в'язень.

— Ану покажи, — сказав Вітелій.

Тетрарх не хотів. Жиди пізнали б його секрет. Але його неохота відкрити ту плиту іритувала Вітелія.

— Відбийте її, — крикнув він лікторам.

Манеї догадався, чого він хоче, й, побачивши сокиру ліктора, подумав, що хочуть відрубати голову Яоканану. Він спинив ліктора по першій його ударі по плиті, встромив між камінням щось як гак і, напруживши свої довгі худі руки, підняв накривку. Вона відпала. Всі здивувалися силі старого. Під сею плитою, підложеною деревом зісподу, було віко такої ж великості. Коли ударено по ній п'ястком, воно розчинилося на дві половинки, і тоді показався отвір — велика яма, зі сходами без поручей. Нагнувшись над її краєм, на споді побачили щось неясне й страшне.

На землі лежала якась людська істота, покрита довгим волоссям, що мішалось з волоссям звірячої шкіри на її спині. Чоловік піднявся; його чоло доторкнулося ґрат, що накривали сю яму; від часу до часу він зникав в глибині печери.

Сонце миготіло на вершках тіар, ручках мечів і нестерпно нагрівало камінні плити. Голуби, злетівши з дахів, крутилися наоколо по дворі: се був час, коли Манеї звичайно кидав їм зерно. Але Манеї сидів при ногах тетрарха, що стояв коло Вітелія. Галілеяне, священники, вояки стояли кругом за ними, в напруженню чекаючи, що тепер буде.

Почулося наперед зітханне, пущене глухим голосом.

Іродіяда зачула його з другого краю двора і, не можучи стриматися, перейшла через натовп і слухала, нагнувшись і спершись рукою на плече Манеї.

Залунав голос:

— Горе вам, фарисеї й садукее, рід зміїний, міхи надуті, цимбали крикливі!

Пізнали в тім Яоканана; його ім'я пішло по устах, з усяди почали збігатися люде.

— Горе тобі, народе, зрадники з коліна Юдиного, піяки з коліна Єфраїмового, що сидите в родючих долинах і спотикаєтеся від вина!

— Щоб ви пропали, як розлита вода, як хробак, що пропадає серед дороги, як недоносок жінки, що не побачить світа.

— Тобі, Моаве, прийдеться ховатися між гіллям кипариса, — як горобцеві, в печері, — як миші. Брами замку розпадуться скорше, ніж шкарлуща горіха, упадуть мури, запалають міста. Не устане бич Предвічного! Він окуне твоє тіло у твою власну кров, як вовну в ночви фарб'яр! Він подре вас, як нова борона! По горах розкидає він кавалки вашого тіла!..

— Про чий напад отсе говорив він? Чи має се бути Вітелій? Хіба римляне могли б наробити такого спустошення! — плач почувся навколо: “Досить, досить! най він перестане!..”

Але він говорив далі ще голосніше:

— Діти будуть повзати в попелі коло трупів їх матерей. Люде вночі, серед мечів, в небезпечності від ворожих списів шукатимуть кавалка хліба. На площах, де вечорами розмовляли старі, розриватимуть трупи шакали. Твої дівчата, ковтаючи сльози, заграють на цитрах на пиру чужоземця, і найвідважніші сини твої зігнуть спину, зранену важкими тягарями...

Люде згадували часи вигнання, всі катастрофи своєї історії. Се був голос давніх пророків. Яоканан кидав сі грізьби одну за одною, як би валив удари.

Але голос його стих, став гармонійним і співучим. Він став відчути освободження; небо засяє, новонароджений з'явиться в печері драконів, золото заступить місце глини, і пустиня зацвіте, як рожа.

— Що коштує тепер шістдесят кікар, не коштуватиме й оболя¹. Потоки молока потечуть зі скель, і люде з повними животами заснуть у винних творилах. Коли тільки прийдеши ти, кого я жду? Приходь скорше — всі народи поклоняться тобі, і вічне буде царство твоє, сине Давидів!

Тетрарх кинувся на се слово; існування Давидового сина звучало для нього погрозою. А Яоканан якраз перейшов до нападів на його царство:

— Нема іншого царя, окрім Предвічного!

І відказував на його сади, статуї, меблі з слоневої кістки, як у безбожного Ахава!

Антипа перервав шнурочок з печаткою, що висів у нього на шії, й кинув до ями, наказуючи Яокананові мовчати, але голос відповів на се:

— Я кричатиму, як медвідь, як дикий осел, як жінка при породі! Кара вже впала на твоє злочинство. Біг покарав тебе неплодністю, як мула!

Піднявся сміх, як рокот хвиль. Вітелій уперто стояв далі. Товмач рівнодушним голосом переказував йому по-латині всі образи, які Яоканан проголошував по-своєму, і тетрарх з Іродіядою мусили їх слухати двічі.

Тетрарх задихався, тимчасом, як та остовпіло вдивлялася в глибину ями.

А той страшний чоловік, задерши голову і схопившись за ґрати, прихилив до них своє лице, де, немов з куща — з-посеред волосся блистіло два гарячі углі, і говорив...

— Ага, се ти, Єзавель! Ти зловила його серце скрипом твоїх черевиків. Ти іржала, як кобила. Ти поставила своє ліжко на горох, аби чинити свої паскудства.

¹Оболь — шоста частина драхми, а ся своєю вартістю відповідає більше-менше короні.

— Господь позриває з тебе твої ковтки, твою пурпурову одіж, твої лляні покривала, перстені з твоїх рук і обручі з твоїх ніг; сі золоті луночки, що киваються на твоїм чолі, твої срібні дзеркала і струсові вахлярі, і перлові черевики, якими ти прибільшуєш свій зріст, пахощі твого волосся й мальовання твоїх нігтів, всі забаганки твоїх розкошів! Каміння забракне, як побиватимуть блудницю!

Вона оглядалася наокола за обороною. Та фарисеї смиренно поспускали очі. Садукеї відвернулися, не хочучи дражнити проконсула. Антипа так як би вмер.

А голос більшав, розлягався, лунав рокотом громів; відгомін гір повторяв його і посилав його удари на Махеруз другим наворотом.

— Сядь в порох, дочко Вавилона! Розв'яжи свій пояс, скинь черевики, підберися, бреди через ріки! Твій сором відкриється, твою ганьбу всі побачуть, твої ридання поломлять тобі зуби! Предвічний гидить смородом твоїх злочинів! Проклята! Здыхай, як сука!

Віко закрилося, плита упала.

Манеї готовий був задушити Яоканана. Іродіяда зникла. Фарисеї показували обурення. Антипа оправдувався серед них.

— То правда, — відказав йому Єлезар, — що належить брати жінку брата, але Іродіяда не вдова, і до того вона ще має дитину, і в тім тяжкість злочину.

— Помиляєтеся, помиляєтеся, — відрік садукеї Йонатан. — Закон противиться таким шлюбом, але не забороняє абсолютно.

— От іще! Ви несправедливі для мене, — казав Антипа. — Прецінь Авесалом зійшовся з жінкою батька, Юда — з своєю невісткою, Амон — з сестрою, Лот — з своїми доньками.

Авль, що був заснув, з'явився в тім моменті. Довідавшись, про що була мова, він признав справедливність тетрархові — мовляв, не було чого в'язатися такими дурницями. І він багато сміявся з докорів священників і гніву Яоканана.

Іродіяда з середини тераси обізвалася до нього:

— Ти помиляєшся, пане! Він каже людям не платити податків.

— Чи се правда? — запитав той митаря.

На се взагалі притакнули. Тетрарх также прилучився до них.

Вітелій подумав, що в'язень може втікти, а що поводження Антипи здавалося йому непевним, він наказав поставити сторожу коло брам, попід мурами й на подвір'ю. Потім він пішов до своїх покоїв. Депутації священників ішли за ним; не зачіпаючи вже справи жертвених відправ, кожний виносив свої скарги. Всі приставали до нього — він казав їм іти.

Відходячи від нього, Йонатан побачив в заглибленні мурів тетрарха з якимсь чоловіком, довговолосим, у білій одіжі — Ясеєм, і пожалував, що боронив тетрарха.

Тетрарха ж потішала ще одна гадка, що доля Яоканана вже більше від нього не залежала: римляне взяли її в свої руки. Се полегша!

Фануель проходжувався по крайній стежці замку, тетрарх покликав його і показав на вояків:

— Вони тут найсильніші, я вже не можу його увільнити! Я тут не завинив!

Подвір'я спустіло. Раби відпочивали. Супроти червоного світла, що горіло на небі, всі прямовісні предмети давали чорні тіні. Антипа забачив навіть соляні жупи за Мертвим морем. Але арабських шатрів уже не було видно, очевидно, — вони забралися. Сходив місяць, і спокій спадав на серце тетрарха.

Фануїл стояв зігнувшись, притуливши бороду до грудей. Вкінці він пояснив, що мав сказати.

Від початку сього місяця він слідив небо перед зорею. В зеніті була група Персея; Агалю ледво було видно, Альголь світився менше, ніж звичайно, Міра-Коеті зникла зовсім. З того він віщував смерть якогось визначного чоловіка, таки ж сеї ночі, в Махерузі.

Чию? Вітелія стерегли занадто добре. Яоканана прецінь не вб'ють...

“Чи не мою?” — подумав тетрарх. “Може, араби пішли тільки, щоб знову вернутися? Проконсул може відкрити його зносини з Партами. В оточенню священників були ерусалимські різуні, з ножами під плащами...” Ніяких непевностей щодо віщувань Фануїла тетрарх не мав. Вкінці йому прийшла гадка шукати поради у Іродіяди. Правда, він її ненавидів, але вона потрапить його заспокоїти; зрештою, не всі нитки тих чар, якими вона колись його була обпудала, вже пірвалися.

Коли він увійшов у її покої, цинамон курився в порфіровій вазі; розкидані були пудра, помади, тканини, подібні до хмар, вишивки, легші від пера.

Тетрарх не сказав Іродіяді нічого ані про віщування Фануїла, ані про свій страх перед жидами й арабами. Іродіяда б назвала його боягузом. Він заговорив про римлян: Вітелій не відкрив йому нічого з своїх військових планів; тетрарх підозрював в нім приятеля Кая, з котрим мав зносини Агріпа. Його готові заслати або й забити.

Іродіяда ласкаво, але й зневажливо старалася його заспокоїти. Вкінці вона вийняла з маленької скриньочки дивну медаль з профілем Тіберія: її вистачало на те, щоб відстрашити лікторів і збити всі обвинувачення. Антипа, повний вдячності за неї, спитався, звідки вона її дістала?

— Мені дали, — відказала та.

З-під порт'єри висунулася гола рука, молода й гарна, наче виточена з слонової кости Поліклетом. Вона рухалася в повітрі дещо непевними, але граціозними рухами, стараючися знайти сорочку, лишену на лавці під стіною. Стара служниця тихенько подала її, піднявши порт'єру.

Се обудило в тетрарху якийсь невиразний спогад.

— Се твоя невільниця? — спитався він.

— А тобі до того що? — відказала Іродіяда.

III

Гості заповняли святочну салю. Колюмни з дерева аль-гумім, з бронзовими різьбленими капітелями, поділяли її на три нави, як базиліку. На них опиралися дві галереї з ґратястими підлогами, а третя, прикрашена золотим філіграновим полукругом, приперала до салі з одного кінця, просто величезної вхідної арки другого кінця.

Столи стояли здовж всеї середньої нави, і засвічені канделябри виступали на них огненними купами серед посуду з розписаної глини, мідяних таць, куснів снігу й стосів винограду. Під високою стелею сі червоні світла зливалися поволі до купи і серед гілляк світилися вночі ясними кропками, як звізди. А знову крізь головний отвір виднілися смолоскипи на терасах домів — Антипа гостив своїх гостей, нарід, всіх присутніх.

Раби, проворні, як пси, на повстяних підшвах, крутилися, вносячи таці.

Стіл проконсула стояв в золотій галереї, на підвисшенню з дощок сікомори. Вавилонські коври звисали над ним шатром. Три лавки, декоровані слоновою кістю, — одну посередині й дві з боків, — займали Вітелій, його син і Антипа: Вітелій — від дверей, наліво, Авль — направо, тетрарх — посередині. На нім був важкий чорний плащ, цілий вкритий аплікаціями; лице його було помальоване, борода розчесана, як вахляр, волоссе присипане синім порошком, і на нім — діадема з дорогим камінням. Вітелій лишився в пурпуровій шарфі, що навскоси переходила через льняну тогу. Авль казав зв'язати собі на спині рукави свого одіння з фіолетового шовка, вишиваного сріблом; волоссе у нього було завите в кілька рядів, а на груді, повній і білій, як у жінки, блищався шафіровий нашійник. Коло нього на рогожці, підібгавши ноги, сидів гарний хлопчик, все усміхнений. Авль зобачив його в кухні і не хотів більше пускати від себе, а, не запам'ятавши його халдейського імені, звав його просто Азіятом. Від часу до часу він лягав на трикліній¹, і тоді його голі ноги панували над цілою компанією.

З сього боку сиділи священики й офіцери Антипи, визначні особи з Єрусалима й грецьких міст, зі сторони проконсула — Марцель з митарями

¹ Лавка, властиво ліжка, на яких обідали римляне й греки; їх стояло по три коло кожного столу.

і приятелі тетрарха — особи з Кани, Птолемаїди, Єрихона. Далі сиділи уже без всякого порядку гірняки з Ливана й старі вояки Ірода: дванадцять тракіян, оден галл, двоє германів, ловці газелів і пастухи з Ідумеї, пальмирський султан, моряки з Езіонгабера¹. Перед кожним лежав м'який плячок до витирання пальців. Руки простягалися, як шиї хижих птахів, щоб узяти олив, фісташок, мигдалів. Всі лиця весело виглядали з-під своїх вінків. Лише фарисеї не схотіли взяти вінків, як римського непотрібства. Вони здригнулися, коли їх покропили калганом з ладаном: сеї мішанини уживано при церемоніях Храма. Зате Авль потер собі нею й під пахвами, і Антипа обіцяв йому прислати її цілу фіру, разом з трьома кошами того правдивого бальзаму, що з-за нього колись-то хотіла здобути Палестину Клеопатра.

Ззаду тетрарха стояв начальник залоги з Тіверіади, щойно прибувши, щоб повідомити про важні події, але увага тетрарха ділилася між проконсулом і тим, що говорилося за сусідніми столами.

Там говорили про Яоканана й інших подібних людей. От Сімон з Гітої² омивав гріхи огнем. Ніякий Ісус... — Се найгірший з усіх, — скрикнув Єлезар. — То ще безстидний пройдисвіт!

Чоловік, блідий, як обшивка його хламиди, піднявся з-поза тетрарха. Він вийшов на підвищення й крикнув до фарисеїв:

— Брешете! Ісус творить чуда!

Антипа висловив бажання його побачити.

— Ти повинний був його привести сюди! Оповідж про нього!

Той оповів, що він, Яков, мав хору доньку й удався до Капернаума, щоб попросити Учителя, аби її уздоровив. Учитель сказав на се: "Іди додому, вона здорова". І він знайшов її на порозі: вона встала з ліжка, коли сонячний годинник в домі показував третю годину — саме коли він говорив з Ісусом.

— Певно, — відказали на се фарисеї, — є способи й сильні трави! Навіть тут, у самім Махерузі, кілька разів знаходили "бару"³, що робить тіло неприступним ранам. Але уздоровити не бачивши, не доторкнувшись, — се неможливо; хиба Ісус уживав демонів.

І приятелі Антипи, галілейські старшини, підхопили се, покиваючи головами:

— Демонів, очевидно.

Яков, стоячи між столом їх і священиків, мовчав із виразом спокійної гідності. Від нього почали жадати, аби говорив.

— Оправдай його силу!

¹ Пристань на Червонім морі.

² Інакше Симон Волхв, як він зветься в Діяннях Апостолів.

³ Чудесна рослина з Ліванських гір, про яку вірили, напр., що може перетворяти в золото інші метали, відвертати чари й т. и.

Він нагнув голову і голосом тихим і повільним, ніби страхаючись своїх власних слів, сказав:

— Хіба ви не знаєте, що се Месія?

Священники всі переглянулись. Вітелій зажадав, аби йому витолкувано се слово. Його товмач помовчав хвилию, а потім пояснив, що так звуть того, хто увільнить їх і дасть їм уживати всякого доброго та панувати над усіма народами. Деякі кажуть, що треба надіятися двох. Одного переможуть Гог і Магог, демони Півночі, але другий знищить Князя Злого. І від віків вони чекають його кожної хвили.

Священники поговорили між собою, і тоді й заговорив Елеазар. Насамперед Месія повинний бути сином Давида, а не теслі. Він має утвердити закон, а сей назарянин його руйнує. Але найголовніший доказ: перед ним має прийти Ілія.

Яков відказав на се:

— Але ж Ілія прийшов!

— Ілія, Ілія! — повторило все зборище, аж до другого кінця салі. Всі побачили в уяві своїй старця з воронами, блискавицю, що запалює жертвенник, ідольських жерців, кинених в потік, а жінки на галереї думали про сарептську вдовицю*.

Яков твердив, що його знає, бачив, і люде також!

— Як же він зветься?

Той крикнув з цілої сили:

— Яоканан!

Антипа впав так, як би щось ударило його в груди. Садукеї кинулися на Якова. Елеазар галасував, хочаки, щоб його послушали. Коли настало мовчання, він завинувся в свою хламиду і, як суддя, почав ставити питання:

— З огляду, що пророк (Ілія) умер...

Шум перервав його: всі вірили, що Ілія тільки зник. Елеазар, роздражений тим, одначе, далі вів свій допит:

— Ти віриш, що він воскрес?

— Чому ні? — відповів Яков.

Садукеї здвигнули плечима; Йонатан, вилупивши свої очка, силувався сміятися, як блазень: нема, мовляв, нічого дурнішого від сеї претензії тіла вічно жити, і він продекламував, з огляду на проконсула, сей вірш сучасного поета*:

*Nec crescit, ne post mortem durare videtur*¹.

Але в тім Авль нагнувся над краєм лавки, з потом на чолі, з позеленілим лицем, підперши кулаками живіт. Садукеї удавали перестрах (другого дня їм признано право жертв). Антипа виказував розпуку. Вітелій лишився

¹По смерті вже не росте і, очевидно, не існує.

спокійним, хоч його тривога була дуже сильна разом: з сином він би стратив кар'єру.

Авль не скінчив іще ригати, як уже захотів знову їсти:

— Нехай міні дадуть шкробаного мрамору, накоського шіферу, морської води, чого-небудь. А може, я б узяв гарячу ванну?

Він гризнув снігу, потім, повагавшись між комагенським паштетом і рожевими дроздами, прихилився вкінці до вареної в меду тикви. “Азіат” обсервував сю здібність до пожирання, що для нього характеризувала істоту чудесну, вищої раси.

Подали воліві нирки, сони, соловіїв, січене м'ясо в винограднім листю. Священники говорили про воскресенне. Амоній, ученик плятоника Фільона, признавав се все дурним і говорив про се з греками, що висміювали пророцтва. Марцель розговорився з Яковом: той оповідав про утіху, якої він дізнав по посвяченню в культ Мітри¹, а Яков умовляв його увірити Ісусови. Вина пальмові й тамарисові, сафетські й бібльоські текли з амфор до кратерів², з кратерів — до кубків, з кубків — в горла. Пішла балачка, душі розкривалися. Ясім, хоч і жид, не крився з культом планет³. Купець з Афаки⁴ в диво вводив степняків, оповідаючи їм про чуда Гіераполя⁵, й вони питали його, кільки коштувала б подоріж туди. Інші знову вірно трималися своєї прирощенної релігії. Напівсліпий германин співав гімн, славлячи ріг Скандинави, де являються боги, з проміннем наоколо їх лиць, а люде з Сихема не хотіли їсти горлиць, з піетизму до голуба Азима⁶.

Деякі розмовляли, стоячи в салі. Пар віддихів з димом канделябрів творили туман в повітрі.

Під стіною пройшов Фануіл. Він щойно студіював небо, але не міг підійти до тетрарха, боячися плям оливи, що у есеїв уважалися великою нечистістю.

Удари залунали в браму замку: довідалися, що Яоканан у в'язниці. Люде з скипками лізли стежками; темна юрба ворушилася в проваллю, від часу до часу гукали: “Яоканан, Яоканан!”

¹ Перський бог сонця, культ його, широко розповсюднений в тім часі в Малій Азії, визначався таємничістю і знаходив adeptів також між римлянами.

² Кратери — плиткі чаші, де мішали вино з водою (греки й римляне чистого вина не пили).

³ Культ вавилонський.

⁴ Сирійське місто з славним храмом Астарті.

⁵ Гіераполь (“святе місто” в перекладі) — місто в Фригії, славне своїми храмами.

⁶ Про самарян оповідали, що вони в своїм гарізімським храмі кланялися голубові під назвою Azima, Achima, але ся жидівська традиція, як доводять, вийшла з умисного перекручення.

— Нема від нього спокою! — сказав Йонатан.

— Не буде більше грошей, як він так далі поведе! — додали фарисеї.

І пішли крики до Антипи:

— Оборони нас!

— Треба з ним покінчити!

— Ти занедбуєш релігію!

— Безбожний, як усі Іроди!

— Менше ніж ви! — відказав Антипа. — Чи не мій батько побудував вам храм!

Фарисеї, сини засуджених, сторонники Матафії¹, відповіли закидами тетрархові за провини його роду. Вони мали лисі голови й кудлаті бороди, худі й нервові руки, інші знову — лиця коротконосі, великі, банькати очі, вигляд бульдогів. Збіговище писарів і священничих слуг, що жилилися з доходів від жертв, прибігли аж до естради й ножами грозили Антипі, а той їх умовляв, тим часом, як садукеї злегка за ним обставали. Він побачив Манеї й кивнув йому, аби собі йшов. Вітелій робив міну, що се все його не дотикає.

Фарисеї, що лишилися за своїм столом, впали в скажену фурію. Вони розбили таці, що стояли перед ними: їм подали улюблену потраву Мецената — з дикого осла, а се було звіря нечисте.

Авль, приточуючи до осяччої голови, глузував, що, мовляв, вони кланяються ослиній голові², і перейшов до глузувань з powodu їх відрази до свинячого м'яса: певне, казав він, се тому, що ся худоба забила їх Бахуса, а вони прецінь дуже люблять вино, бо навіть у їх Храмі знайшлася золота лоза виноградна.

Але священники не розуміли його слів: товмач Фіней, галілеянин з роду, не схотів їх перекладати. Тоді Авль розгнівався страшно, тим більше, що й "Азіят", настрашившись, зник. Пир йому також не подобався: потрави були, мовляв, грубі, неприправлені відповідно. Він заспокоївся, побачивши курдюки сирійських баранів — самі кусні сала. Вітелія знеохочувала вдача жидів. Певно, то їх бог Молох, котрого олтарі бачив він по дорозі; йому пригадалося жертвування богам дітей й оповідання про чоловіка, якого вони потайки годували на заріз. Його римська душа бридила їх нетолеранцією, їх навіженим іконоборством³, безглуздим завзяттям. Проконсул хотів навіть звернутися, але Авль спротивлявся. Він лежав, спустивши своє одінне

¹Матафія — під сим іменем був проголошений первосвященником і царем жидівським Антигон, провідник повстання против Ірода, побитий потім римлянами, союзниками Ірода в 37 р.

²Одна з тодішніх поганських повірок про жидів і християн.

³Автор ужив тут пізнішого візантійського терміна для означення жидівського ворогування проти ідолів.

низше пояса, перед купами їжі, наїджений так, що вже не міг їсти нічого, але не годен від неї відстати.

Розгорячення між людьми все зростало. Перейшли до проектів незалежності, згадували славу Ізраїля. Всі, хто підбивав, понесли кару: Антігон, Крас, Вар...

— Лайдаки, — промовив проконсул. Він розумів по-сирійськи, товмача ж уживав на те, аби мати час обдумати відповідь.

Антипа скоренько витягнув цісарську медаль і споглядаючи на неї з острахом, показав тою стороною, де був образ.

Але тут розчинилися дверки в золотій галереї, і в сяєві свічок, серед своїх рабинь і гірлянд анемонів показалася Іродіяда, в асирійській митрі на голові, прив'язаній під бородою; завите в кучері волосся її спадало на одіння пурпурове, з розрізаними рукавами. Серед двох кам'яних львів, що стояли при дверях, подібні до фігур скарбниці Атридів, вона подібна була до Кібелли з її львами¹. З-за високого поруччя, що підіймалося над Антипою, вона крикнула, піднявши кубок:

— Многая літа цісареві!

Сей окрик повторили Вітелій, Антипа, священики.

Але з глибини салі в тім вирвався шум несподіваного здивовання: в салю ввійшла молода дівчина.

Під синім вуалем, що покривав її груди і голову, можна було вирізнити закруглення її бров, халцедони в її ухах, білість її шкіри. Плечі її покривав квадрат з сизого, міністого шовку, зв'язаний золотою спряжкою. Чорні шаровари були густо вишиті мандрагорами². Маленькі пантофлі з пуху колібрі слабо стукали по підлозі.

Вийшовши на естраду, вона скинула вуаль. Була то зовсім Іродіяда за своїх молодих часів. Потім вона почала танцювати.

Ноги її пересувалися поволі, в такт флейті і парі калаталець. Округлі рухи її рук наче кликали когось, що все ухлявся. Вона гналася за ним, легша від мотиля, як роздікавлена Псіхея³, як мандрівна душа, готова кожної хвили полетіти.

Стук калаталець заступили сумні звуки гінгри⁴. Надія перемінилася в сум. Її рухи виявляли тугу, вся фігура її — тяжке страждання: годі було сказати, чи тужить вона за любов'ю бога, чи вмирає в його обіймах. При-

¹ Малоазійська богиня.

² Мандрагора — клубки на кореню сеї рослини уважалися чародійними й викликали певний забобонний страх.

³ Автор натякає на звісне оповідання про Амору й Псіхею; і низше він описує танець, як пантоміму залюбленої в Аморі Псіхеї.

⁴ Фінікійська дудка.

мкнувши очі, вона вигинала стан, її тіло вихиялося, як хвиля, тряслося, тим часом, як лице лишалося нерухоме, а ноги не спинялися ані на хвилю.

Вітелій порівняв її з пантомімом Мнестером. Авля все ще нудило. Тетрарх утопав у мріях, забувши про Іродіяду. Йому здалося, що вона підійшла до садукеїв. Мрія зникла.

Та то не була мрія. Іродіяда далеко від Махеруза виховувала свою доньку Сальомею так, щоб закохати в ній з часом тетрарха. Плян сей удався, вона була тепер вже певна того!

А танець представляв вже порив любові, що прагне задоволення. Сальомея танцювала, як баядери індійські, як нубіянки з-під нільських катарактів, як лідійські вакханки. Вона схиялася на усі боки, як квітка під подувами бурі. Бриліанти в її ухах скакали собі, шовк на її плечах мінився, від її рук, ніг, одіння летіли невидні іскри й запалювали серця людей. Співу арфи відповідали крики народу. Не згинаючи колін, вона вигнулася так, що бородою дотикала підлоги, і повздержні кочовники, загубілі в розбойстві римські вояки, нелюдські митарі — всі дрижали в запалі, роздуваючи ніздрі.

Потім вона почала навіжено крутитися, як відьомський клубок, на-около стола Антипи. Перерваним, спазматичним голосом він кликав її: “До мене, до мене!” А та все крутилася, тимпани гриміли, юрба кричала. Тетрарх викрикав все голосніше: “До мене, до мене! Дістанеш Капернаум! Тіверіядську долину! Мої замки! Половину мого царства!”

Сальомея кинулася на руки, піднявши вгору п’яти, перебігла так естраду, як якась велика комаха, і нагло спинилася.

Її хребет творив простий кут до потилиці. Кольорові шаровари, що покривали її ноги, поспали на плечі й півколом веселки окружали її фігуру, на лікоть не доходючи до землі. Губи у неї були помальовані; брови дуже чорні; очі дивилися майже страшно; кропельки пота на чолі здавалися ро-сою на білім мarmorі.

Вона мовчала. Всі переглядалися.

На галереї застукав хтось пальцями. Сальомея побігла туди, потім вернулася й трошки шепеляво, з дитячою міною проговорила сі слова до Антипи:

— Я хочу, аби ти мині дав на таці голову... — вона забула ім’я, але сміючися додала: — голову Яоканана!

Тетрарх упав на свою лавку під вражінням сих слів.

Він був зв’язаний словом, і всі чекали його відповіді. Але, подумав він, смерть, віщована звіздами, спавши на кого іншого, може, відверне смерть від нього? Коли Яоканан справді Ілія, він міг спастися; коли то неправда, то й убити його — річ неважна.

Манеї стояв коло нього й відгадав його гадку. Але Вітелій завернув його, аби сказати йому гасло, бо яму стерегла римська сторожа.

Всім якось полегшало: за хвилину все скінчиться!

Але Манеї не вертався.

Нарешті вернувся, але настрашений. Сорок літ сповняв він обов'язки ката: він утопив Арістобула, задушив Александра, спалив живим Матафію, стяв Зосима, Папа, Йосифа й Антіпатра¹, але не відважився вбити Яоканана! Зуби йому цокотіли, все тіло тряслося: він побачив перед ямою великого Ангела Самаритян — весь вкритий очами, він потрясав величезним мечем, червоним і зубчастим, як полемінь. Вояки, приведені ним для посвідчення, можуть се потвердити.

Але вояки не бачили нічого, окрім якогось жидівського старшини, що був кинувся на них, але тепер уже по нім...

Роз'ярння Іродіади вилилося потоком простацьких, нелюдських лайок. Вона поломила собі нігті до ґратів галереї, а монументальні льви, здавалося, гризли її плечі й рикали разом з нею.

Антипа казився також, священики, вояки, фарисеї — всі кричали пімсти, решта також — гніваючись, що відтягається сподівана приемність.

Манеї вийшов, затуливши своє лице.

Час тягнувся гостям ще довше, ніж першого разу. Всі нудились. Раптом в коритарі залунали кроки — нетерпеливість ставала незносною.

Голова появилася — Манеї тримав її за волосся й, простягнувши наперед, пишався оплесками.

Поклавши на тацю, він подав її Сальомеї. Та жваво понесла голову на галерею, і кілька хвиль пізніше її принесла назад тетрархові та стара, що її він бачив рано на даху хати, а потім в покою Іродіади.

Тетрарх відвернувся, аби не бачити голови. Вітелій кинув на неї рівнодушний погляд. Манеї зійшов з естради й показав її римській старшині, потім іншим, хто сидів з того боку.

Всі оглядали її.

Гостре вістря меча, зіскочивши, зачепило щелепи. Конвульсія покривила лінію уст. Кров, уже запекла, скропила бороду. Замкнені віка були бліді, як мушлі, ще блідші в світлі канделябрів.

Голова прийшла на стіл, де сиділи священики. Оден фарисей з цікавості перевернув її, але Манеї поправив знову і поставив перед Авльом. Той збудився, і через примкнені повіки очі мертві й очі заспані наче подали собі знак.

Вкінці Манеї приніс голову тетрарху — сльози покотилися у нього по лиці.

¹Арістобуль, Александр, Антіпатр — сини Ірода Великого.

Скипки почали гаснути. Гості розійшлися, в салі лишився тільки Антипа. Стиснувши голову руками, він дивився на відтятую голову, тим часом, як Фануїл, ставши на середині головної нави, піднявши руки, шепотів молитви.

Коли сходило сонце, двоє людей, післаних давніше Яокананом, прийшли з довгожданою відповіддю.

Вони сказали їй Фануїлови, і той одушевився нею.

Потім він показав їм страшний предмет на таці, серед останків пира. Оден з тих двох сказав йому:

— Потішся! Він зійшов проповідати Христа серед мертвих.

Тепер есей зрозумів слова Яоканана: “Аби він звеличився, міні треба змаліти”.

Взявши голову Яоканана, всі три пішли в напрямі до Галілеї.

Тому що голова була важка, вони несли її по черзі.

Далі в автографі (арк. 20) — початок перекладу ще одного “Життя”, датований 5 січня 1889 р.:

Життя святої Варвари

Дивен Бог во святих своїх; дивно читати про життя святих, як цуралися вони гля Бога світа сего й усяких утіх его і забавок, як увесь вік проводили вони в найтяжчих постах і молитвах безперестанку, як терпіли вони за свою віру найгірші муки — і не тільки дужі чоловіки, але, що найдивніше, й жінки, старці, малі діти за допомогою Божою перемагали недужу свою натуру.

Д. Мамін-Сибіряк. Майя

Перша публікація: ЛНВ. — 1898. — Т. 4. — Кн. I. — С. 87–100.

Друкується за цим джерелом. Автограф перекладу невідомий.

Дмитро Наркисович Мамін-Сибіряк (справжнє прізвище Мамін; 1852–1912) — російський прозаїк і драматург. Збираючи фольклор корінних народностей Приуралля й Сибіру, він захопився багатством живого матеріалу, перейнявся проблемами цих людей. Так народилася книжка “Легенди” (1898), з якої М. Грушевський переклав два оповідання: “Майя” і “Баймаган”.

с. 380 *Є там озеро Кара-Куль...* — одне з найбільш високогірних озер, оточене сніговими вершинами Паміру в Таджикистані. Озеро розташоване на висоті понад 4000 м. Взимку повністю замерзає. Дно вкрите льодом.

Д. Мамін-Сибіряк. Баймаган

Перша публікація: ЛНВ. — 1911. — Т. 4. — Кн. III. — С. 217–229.

Друкується за цим джерелом. Автограф перекладу невідомий.

с. 389 ... на уральській козачій лінії... — система фортець і форпостів уздовж річки Урал (до 1775 р. — Яїк) — оборонна лінія, створена в середині XIX ст.

Г. Фльобер. Іродіяда

Перша публікація: Г. Фльобер. Іродіяда / Переклад Мих. Грушевського з додатком статті про Г. Фльобера. — Львів, 1902 / З друк. НТШ (Серія: Літерат.-наук. б-ка, ч. 36).

Автограф невідомий.

Друкується за першопублікацією.

Стаття М. Грушевського “Густав Фльобер. Літературна характеристика”, надрукована як післямова до перекладу (с. 57–70 першодруку), датована автором 17 (30). IX. 1902 р. Передрук уміщений у цьому виданні: т. 11, с. 155–160.

Після тексту перекладу під заголовком “Пояснення” перекладач додав коментар деяких слів і понять. Для зручності читачів ці примітки ми відтворюємо посторінково, не зазначаючи щоразу, що це текст М. Грушевського.

с. 395 *Мертве море* — безстічне озеро в Ізраїлі та Йорданії, розташоване у тектонічній западині Хор (Ель-Гор) на 395 м нижче рівня моря. Мертве море — одна з найсолоніших водойм світу, а його узбережжя — найнижчий суходіл планети.

Сікомора — плодове дерево з родини фікусових, сімейство тутових. Одна з найдревніших плодових культур, не раз згадується у Біблії. Вічнозелене дерево, формою гіллястої крони і міцністю деревини схоже на дуб.

Ірод-Антипа (20 р. до н. е. — після 39 р. н. е.) — правитель Галілеї й Переї з 4 р. до н. е. по 39 р. н. е., син царя Ірода Великого.

с. 396 *Іван Хреститель* — Іван Предтеча (івр. Йоханан бар Зехарья — син Захарії; бл. 6–2 р. до н. е. — бл. 30 р.) — згідно з Євангеліями, попередник Ісуса Христа, який пророкував Його пришествя; хрестив у водах Йордана Ісуса Христа, потім обезглавлений царем Іродом Антипою за намовлянням Іродіади. Пророк, мученик, після Діви Марії найбільший святий.

с. 397 ... *пропав від часів царя Гіркана...* — згадується Йоханан Гіркан II (р. н. невід. — 30 р. до н. е.) — з 63 по бл. 40 р. до н. е. юдейський етнарх з династії Хасмоней та первосвященик з 76 по 40 р. до н. е.

Єрусалимський храм — стародавній центр єврейського релігійного життя. Перший Храм відповідно до біблійної Першої книги Царів був збудований царем Соломоном бл. 960 р. до н. е. та зруйнований Навуходоносором у 586 р. до н. е. Другий Храм був відбудований на місці попереднього у другій половині V ст. до н. е., пізніше перебудований Іродом Великим. Зруйнований римлянами у 69 р. н. е.

с. 397–398 *“В’язниці Тіберія...”* — йдеться про Тіберія Клавдія Нерона (42 р. до н. е. — 37 р. н. е.), римського імператора (у 14–37 рр.) з династії Юлів-Клавдіїв.

с. 398 ... *серед римської Кампанії...* — йдеться про гірську область у південній Італії на узбережжі Тирренського моря. Столиця — Неаполь.

с. 400 ... *від часів царя Давида* — згадується один із найвідоміших персонажів Біблії, другий цар давнього Ізраїлю. Давид народився у місті Віфлеємі бл. 1085 р. до н. е. Увійшов у історію як цар, автор псалмів, пророк та Месія.

Перший Макавей... — тобто Юда Маккавей — син Маттафії Хасмоней, що підняв повстання. Після смерті батька Юда очолив повстання проти еллінізації Юдеї сирійськими греками у 166–160 рр. до н. е. Назва Маккавей пізніше стала позначати всіх повстанців та захисників віри.

с. 401 Вітелій — Луцій Вітеллій (10 р. до н. е.—51 р. н. е.) — політичний та військовий діяч Римської імперії. У 35–39 рр. був проконсулом провінції Сирії, якому підлягала Іудея.

с. 402... Вітелій син Авль — Авль Вітеллій (12–69), римський імператор у квітні—грудні 69 р. **с. 412... а жінки на галереї думали про сарептську вдовицю** — йдеться про біблійний сюжет, описаний у 17 розділі третьої книги Царств — як Господь послухав ревної молитви пророка Ілїї й воскресив померлого сина вдови з Сарепти Сидонської — древнього міста на півдні Лівану.

... сей вірш сучасного поета... — далі цитується рядок з поеми римського поета-філософа Тита Лукреція Кара (бл. 99–55 до н.е.) “Про природу речей”.

Предок

Перша публікація: Вестник Европы. — 1915. — Июль. — С. 219–225.

Автограф невідомий.

Публікується за першодруком.

Про переклад російською мовою деяких своїх оповідань М. Грушевський домовлявся з українським письменником, публіцистом і літературознавцем М. Могилянським (1873–1944). З листом від 8 лютого 1913 р. М. Могилянський переслав авторіві свій переклад нариса М. Грушевського “Ніч” і обіцяв працювати над наступними творами. Він розпочав роботу над перекладом “Предка”, однак низка обставин завадила завершити її. Очевидно, розчарований таким затижним процесом, М. Грушевський попросив повернути авторські тексти, що М. Могилянський і зробив наприкінці вересня 1913 р. Жалкуючи з такого повороту подій, 6 листопада 1913 р. М. Могилянський писав М. Грушевському: “Не мав часу для тієї праці, яку б робити бажалось. І чи матиму швидко, не знаю” (ЦДІАК України. — Ф. 1235, оп. 1, спр. 646, арк. 19 зв.).

Не маємо точної дати, коли М. Грушевський переклав цей твір, проте очевидно, що він зробив це в першій половині 1914 р., а також встиг переслати переклад до Санкт-Петербурга в редакцію авторитетного російського часопису ще до початку Першої світової війни (1 серпня 1914), яка застала його у Криворівні, та свого арешту й заслання (грудень 1914 р.). Переклад, зазначимо заради справедливості, не надто вдалий, але показово, що журнал опублікував його саме тоді, коли імперські власті звинувачували автора у шпигунській діяльності на користь Австро-Угорщини й тримали на засланні у Сибірську, а потім Казані. Лише завдяки клопотанню з боку Російської академії наук М. Грушевському дозволили перебраться до Москви.

с. 423 Крім того, он весь обмотан тонкими шнурками... — у першодруці коректорська помілака: “Кроме того, он весь обмотан тонкими шнурками и не зябнет”. Український оригінал: “Крім того він обмотаний весь тоненькими шкурами і зовсім не мерзне”.

Розділ IV. НЕЗАКІНЧЕНІ ТВОРИ, ФРАГМЕНТИ

“Діялося року Божого тисяча сімсот першого...”

Публікується вперше за автографом: ЦДІАЛ України. — Ф. 401, оп. 1, спр. 58, арк. 1–34.

Твір без заголовка. На першому аркуші авторська дата початку роботи: “11 серпня 1888”, на арк. 32 зафіксовано, коли М. Грушевський востаннє працював із цим текстом: “IX. 24”.

с. 427 Горинь — річка в Україні та Білорусі (у межах України — 577 км, басейн річки — у Житомирській і Рівненській областях), права притока Прип’яті.

... меж ними 70 тяглих... — тяглом називався господар, який має велику рогату худобу.

Була неділя перед Петром [і] Павлом... — 12 липня за новим стилем — день святих апостолів Петра і Павла.

с. 428... от-от почне жито точиться... — тобто перестигле висохле зерно почне висипатися з колосків.

с. 429... він сам прибіг з Володимирського повіту за 3 роки... — Володимирський повіт у другій половині XVI—XVIII ст. входив до складу Волинського воєводства Речі Посполитої, адміністративний центр — місто Володимир (тепер Володимир-Волинський).

с. 430 Це були Абазинські козаки з Брацлавщини... — йдеться про козаків Андрія Мехмедовича Абазина (Абази; 1634–1703), військового і державного діяча України, з 1690 р. — брацлавського полковника. Разом з фастівським полковником С. Палієм А. Абазин став одним із керівників національно-визвольного повстання проти Речі Посполитої у 1702–1704 рр., яке сучасники називали “другою Хмельниччиною”.

с. 432... Дівчинонька козаченька просить... — українська народна пісня. Більш поширений варіант початку: Ой на гору козак воду носить,

Дівчинонька козаченька просить:

“Козаченьку, мій собою,

Візьми мене із собою,

Помандрую я з тобою!”

ЗМІСТ

	с. текстів	с. ком.
Розділ І. ПРОЗА	5	543
На траві.	7	543
“Я був тоді у гімназії, в останньому класі...”	12	544
Неробочий Грицько Кривий	22	545
Перехожі	39	546
Старий терен	42	547
Остання кутя	48	547
Особисте щастя	58	548
Пан	72	550
Перешкода	82	551
Історія одної ночі	90	552
Ясновельможний сват	106	553
Ніч	123	559
Предок	127	559
Пенати	132	560
Комета	142	560
З похорону	152	561
Тестамент	157	561
Як ми стрічали Новий рік	179	561
Біжниця в Зомербергу	183	562
На горах	196	563
У Святої Софії	200	563
Історія синьйори Занети Альберіго з Венеції	215	565
Розмова з Кривоносом	228	565
Вихрест Олександр	233	566
Розділ ІІ. ДРАМАТИЧНІ ТВОРИ	239	567
Хмельницький в Переяславі	241	567
Ярослав Осмомисл	299	571
Розділ ІІІ. ПЕРЕКЛАДИ	351	573
В. Гаршин. Чотири дні	353	573
Житіє Олексія, чоловіка Божого	361	573
Житіє святого праведного Филарета Милостивого	367	573
Д. Мамін-Сибіряк. Майя	377	574
Д. Мамін-Сибіряк. Баймаган	386	574
Г. Флобер. Іродіяда	395	574
Предок	419	575

Розділ IV. НЕЗАКІНЧЕНІ ТВОРИ, ФРАГМЕНТИ	425	575
“Діялося року Божого тисяча сімсот першого...”	427	575
[Приват-доцент]	466	576
“Діялось се — тому років вісімсот, трохи більше”	479	578
“Недалеко великого гостинця зі Львова до Галича...”	494	580
Міліон	499	581
Запорожці	503	581
Дрібні фрагменти	512	582
Розділ V. ДОДАТКИ	515	582
Ранні редакції оповідань	517	582
Остатня куця	517	582
Старий терен [I]	528	583
Старий терен [II]	528	583
Пани	532	583
Авторські передмови до збірок	536	583
[Передмова до збірки “Оповідання”]	536	583
[Передмова до збірки “Sub divo”]	536	584
[Передмова до збірки “З старих карток”]	537	584
Подорож на Ай-Петрі	538	584
КОМЕНТАРІ	543	
ПОКАЖЧИК ІМЕН	585	
ПОЯСНЕННЯ СЛІВ	587	

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 13

Серія “Літературно-критичні та художні твори”
(1887–1924)

Редактор *Л.Веремієнко*
Художнє оформлення *С.Іванов*
Технічний редактор *І.Сімонова*
Коректор *О.Тростянчин*

Грушевський М.С.

Г 91 Твори: У 50 т. / редкол.: П.Сохань, І.Гирич та ін.; голов. ред.
П.Сохань. — Львів : Світ, 2002 — .
Т. 13: Серія “Літературно-критичні та художні твори” (1887–1924)
/упор. Г.Бурлака. — 2012. — 592 с.
ISBN 978-966-603-223-5; 978-966-603-742-1 (т. 13)

Останній з трьох томів серії “Літературно-критичні та художні твори” умістив завершені літературні тексти і фрагменти 1887–1924 років. Представлені оригінальні прозові й драматичні твори М. Грушевського, а також низка перекладів. Частина матеріалів публікується вперше.

Видання розраховане для науковців та всіх, хто цікавиться красним письменством.

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-742-1 (т. 13)

ББК 63.3 (4 УКР)

Формат 70x100¹/₁₆. Папір офс. Гарн. Academy. Офс. друк. Умовн. друк. арк. 48,1.
Обл.-вид. арк. 42,0. Тираж 5000 прим. Вид. № 28. Зам. 81П

Державне спеціалізоване видавництво “Світ”
79008 м. Львів, вул. Галицька, 21

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи: ДК № 2980 від 19.09.2007 р. www.svit.gov.ua
e-mail: office@svit.gov.ua
svit_vydav@ukr.net

Друк ТДВ “Патент”

88006 м. Ужгород, вул. Гагаріна, 101

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи: ДК № 4078 від 31.05.2011 р.